

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 50 (17379)

2007 чылдың
апрель 24,
вторник

Номерни парлагже
дужааны:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 18.00
Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙНИ – КЫЗЫЛДЫҢ ОРУКТАРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

Тыва Республиканың чаа тургустунган Чазак бодунуң ажил-чорудулгазын өйү келген шийтпирлээр айтырылгарже угландырып эгелээни кончуг чөптүг болуп турар. Эрткен неделяда ТР-ниң Чазаның Даргазынга болган хуралга, ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының удуртукчулары, Кызыл хоорайның мэри болгаш хамаарылгалыг яамыларның база ведомстволарның удуртукчуларының киржилгези-биле Кызыл хоорайда автооруктуң ниити байдалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Сөөлгү чылдарда ниитизи-биле республиканың автооруктары кончуг берге байдалда келген. Көдээ черлерни чугаалаваскала, Кызыл хоорайның кудумчуларының автооруктары чаржынчыг байдалда турар. Машиналар дүрген чоруур аргажок оюк-чирик, каш чыл иштинде капитал септелге кылдырмаан. Чурттуң дээди удуртукчулары, ылаңгыя Шойгу-биле хоорайга чоруп

тургаш ыядып чораанын Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол хуралдың киржикчилеринге хомудап чугаалап, республиканың найысылалының оруктары кандыг байдалдыг турар-дыр, ооң арны оон көстүр дээни таварылга эвес: Бо хире үрели берген хоорайның автооруктарын катап чаартып тургузарынга хөй капитал салышкыны херек болуп турар. Ынчалза-даа ооң бирги чадазында Кызыл

хоорайның кол кудумчулары: Салчак Тока, Кочетов болгаш Ленин кудумчуларын чаартып кылырын шийтпирлээн.

Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак каш чылдар иштинде чугаалажып көрбээн чидиг айтырыгны бир дугаар мындыг бедик деңгелге чугаалажып турарынга өөрүп четтиргенин илереткен. Төп кудумчуларда байдал чүгээр туруп турар, ооң-биле чергелештир транспорттуң хөй маршруттары ол кудумчулап чоруп турары-биле аңаа септелге чорудары элээн нарын болуп турарын чугаалаан. Мэр септелгени Рабочая болгаш Бухтуев кудумчуларындан эгелээрин республиканың удуртулгазындан дилээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Көдээ ажил-агыйже чаа көрүш

— Виктор Алексеевич, чаа Чазак хевирлеттинип тургустунган-дыр. Көдээ ажил-агыйны удуртур чаа даргалар база билдингир болгай. Силерниң көрүжүңер-биле чаа удуртулганың көдээ ажил-агыйже баштайгы көрүжү кандыг хевирлиг-дир?

— Тыва Республиканың экономиказының кол үндезини көдээ ажил-агый бооп келген болгаш моондаа соңгаар болур-даа ужурулуг. Чаа Чазактың Даргазы Ш.В. Кара-оолдун баштайгы чарлыгы «Тыва Республикага көдээ ажил-агыйны хөгжүдериниң чугула хемчеглериниң дугайында» болган дээрзи хөйүнү херечилеп турар. Республикага экономиканы хөгжүдеринге көдээ ажил-агыйга деткимче кол черни ээлээр дээрзин ук чарлыкта айткан.

А Иван Васильевич Чучевти Тыва Республиканың Чазак Даргазының көдээ ажил-агыйны удуртур оралакчызынга томуйлааны шын шилишкин болган деп санаар мен. Республикага хамык көдээ ажил-агыйлар сандарал турар үеде ол барык 16 чыл иштинде «Революцияның чалбыыжы» совхозту, сөөлүнде Сергей Шойгу аттыг «Балгазын» КУБ-ту удуртуп, ажил-агыйны сандарадыр хамаанчок, харын хөгжүлдизин чедип алган удуртукчу дээрзин республиканың чону билер. Көдээ ажил-агыйже ооң көрүжү бир тускай. Ынчангаш ооң байлак арга-дуржулгазы биске чугула болгаш ол амыдырал кырында бадыткаттына бээр дээрзинге бүзүрээр апаар бис.

— 2007 чылда Республика бюджетин сессия хуралына бирги номчулга-биле көргөн болгай. Көдээ ажил-агыйны хөгжүдериниң талазы-биле кезээнге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо чылдың бюджетиниң кириген төлөвилелинде «Көдээ ажил-агый» деп кезээнде 41 млн. рубльди көргөни, шынал-ла, кончуг эвээш. Ынчангаш эрткен чыл-биле деңгээрге, бо чылын көдээ ажил-агыйны деткиринге беш катап хөй саң-хөөнү көвүдедири көрдүнүп турар.

Чижек-биле алырга, сүт бүдүрери-биле бисте байдал эң кудуку деңгелде дээрзин билер бис. Садыгларывыста сүттен кылган продуктуларны колдуунда Саян артындан сөөртүп турар. Ынчангаш бирги ээлчегде эвээш-даа болза уксаалыг саар инектерлиг, шаа-биле сүттү бүдүрүп турар сүт-бараан фермаларын хөгжүдеринден эгелээри көрдүнүп турар. Ындыг ажил-агыйларга «Балгазын», «Кызыл тараачын», «Сосновка», «Ильинка» дээн ышкаш черлерде беш фермаларны бут кырынга тургузуп, саң-хөө талазы-биле деткимчени көргүзөр.

Уксаалыг саар инектерниң баш санын көвүдедириден аңгыда, шынарлыг мал чеми негеттинер болгай. Ынчангаш силосту, хөй чылдыг тарымал сигени, холуксаалыг чарбаны, тараа, суланы тарырыын көвүдедири негеттинер апаар. Ол бүгү ажилды кылырынга эки шынарлыг, амгы үениң чаа техниказы негеттинер. Ол бүгү база-ла көрдүнген саң-хөөден хамааржыр.

— Көдээде чурттап чоруур чоннуң амыдыраарының бир кол үндезини хууда ажил-агый

Виктор МОЛИН,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Чер айтырылгарының, агроцетипур комплекзиниң, байдус курлавырын ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле комитетиниң даргазы.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруу.

болгай. Алган продукциязын дужаап, акшатөгерикке чедирип аарынга бергедежип турар. Ооң уламындан чиик өртөккө чиижең садып алыкчыларга бериптери чажыт эвес. Бо айтырыгже кичээнге база салдынып-ла турар боор аа?

— Бо чугула айтырыг. Чоннуң хууда ажил-агый тударын сонуургадыр ужурулуг. Оларның азырап алган мал-маганының продукциязын дүүшкен өртөккө чедирип аарынга дузалажыр сорулга салдынып турар. Ниитизи-биле көдээ ажил-агый продукциязын садып алыр б3 кооперативтерни ажыдары көрдүнгөн. Ылаңгыя кожуун бүрүзүнге бирден эвээш эвес продукция хүлээп алыр пунктуларны ажыдары чугула.

Ооң-биле холбаштыр чоннуң сонуургалын улгаттырып, продукциязын чогуур өртөккө чедирип алыры-биле күрүнден дотация акшаны төлээр. Көрдүнүп турары-биле 1 кг эътке 10 рубль, 1 литр сүтке 8 рубль. Маңаа чугула черни КХН «Урянхай» ээлеп турар.

Ниитизи-биле бо сорулгага эвээш эвес саң-хөө салышкыны көрдүнгөн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 2007 чылдың апрель 19-та «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга Ш.С. Иргитти томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» № 22 ХП-II доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызынга Шолбан-оол Советович Иргитти томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 20 № 22

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 2007 чылдың апрель 19-та «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы албан-дужаалга И.В. Чучевти томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» № 23 ХП-II доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга Иван Васильевич Чучевти томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 20 № 23

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 2007 чылдың апрель 19-та «Чазак Даргазының оралакчызының албан-дужаалыга А.П. Дамба-Хууракты томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» № 24 ХП-II доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга Анатолий Партизанович Дамба-Хууракты томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 20 № 24

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга болгаш Хоойлужудулга палатазының 2007 чылдың апрель 19-та «Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының албан-дужаалыга В.С. Неделини томуйлаарынга чөпшээрел бээриниң дугайында» № 25 ХП-II доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызынга Владимир Сергеевич Неделини томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 20 № 25

К.Д. Биче-оол дугайында

1. «Россия Федерациязының күрүне хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июнь 27-де №79 Федералдыг хоойлуунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнин 2 пунктузунга дүүштүр 2007 чылдың апрель 23-те бээр дүрген албан керээзиниң хуусаазы доозулганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын организациялары-биле харылзаа тудар талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалдан Камбаа Дамчатович Биче-оолду хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 26

Ч.Т. Донгак дугайында

1. «Россия Федерациязының күрүне хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июнь 27-де №79 Федералдыг хоойлуунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнин 2 пунктузунга дүүштүр 2007 чылдың апрель 23-тен бээр дүрген албан керээзиниң хуусаазы доозулганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының суд органнары-биле харылзаа тудар талазы-биле Бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалдан Чодураа Түметеевна Донгакты хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 27

А.И. Очур дугайында

1. «Россия Федерациязының күрүне хамааты албанының дугайында» 2004 чылдың июнь 27-де №79 Федералдыг хоойлуунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнин 2 пунктузунга дүүштүр 2007 чылдың апрель 23-тен бээр дүрген албан керээзиниң хуусаазы доозулганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазак Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында Бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалдан Алексей Иванович Очурну хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 28

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

(Уланчызы 6-гы арында).

Көдээ ажил-агыйже чаа көрүш

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

— Чемненир столувус кырынга эът, сүттен кылган аш-чемден аңгыда янзы-бүрү ногаа аймаа база албан турза эки-ле ыйнаан?

— Республикага ногаа аймаан өстүрерин калбартыр талазы-биле эвээш звес акша салышкыны көрдүнүп турар. Ылаңгыя сугаттыг черлерни калбартып, чаа дериг-херекселдер-биле чеп-сеглээр алаар. Амгы үениң чаа дериг-херексели-биле дериттинген ийи чаа теллика комбинадын тударының дугайында чугаа чоруп турар. Амгы үеде ажилдап турар теплица комбинады ажитка-ла 30 чыл чедип турар. Дериг-херекселдер эргижирээр. Ында 26 кижи ажилдап турар. Ол теплицаны хөгжүдерин чаартып калбартыры-биле узун хуусаалыг чээлини бээри көрдүнүп турар. Чээлиниң эгилдезин үш чылдан ыңай эгидип эгелээр. Чер-черлерге ногаа өстүрер ажил-агыйларга, хуу кижилерге деткимчени көргүзөр.

— Комитет ажилдаа-ла эвээш үе эрткен болгай. Ынчалза-даа чамдык айтырылганы көрүп четтигипкен боор силер аа, Виктор Алексеевич?

— Билдингир чылдагааннар-биле Палата элээн үе иштинде ажилдаван болгай. Кыска үе эрткен-даа болза, комитет элээн айтырылганы чугаалажып четтигипкен. Оларның чамдызын адаарга мындыг: «Долгандыр хүрээлелди камгалаар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» (Федералдыг хоойлуу дүүштү-

рери-биле комитет ажилдап кылган, бирги номчулгада кириген), «Ветеринария дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» (катап көргени), «2007-2011 чылдарда Тыва Республикага балык ажил-агыйын хөгжүдөр дугайында» республиканың сорулгалыг программазының дугайында», «Чер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунга немелделер кириер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун төлевилелиниң дугайында» дээш, ниитизи-биле 14 айтырылганы чугаалашкаш, дараазында болур сессияга кириер бис.

— Бюджет күүселдези, өске-даа хүлээп алдыны турар хоойлуларны амыдыралга боттандырар, хыналдага алыр талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга болгаш хоойлужудулга органның аразында удур-дедир турушкуннар, шүгүмчүлежир чоруктар хөй турган болгай.

— Шын харын. Хоойлуларны, янзы-бүрү программаларны, өске-даа чугула документиленни хүлээп алгаш, ооң күүселдезин амыдырал кырынга боттандырып, доктаамал хыналдага албас болза, ооң беримчези чок. Бо талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга-даа, парламент-даа деңге харысалгалыг болур. Маңаа чүгле эпигдемниг ажил-чорудулга негетинер. Бот-боттарын шүгүмчүлээр, удур туржур чоруктан уштунуп, чон дээш, республиканың экономиказын көдүрер дээш күүсекчи эрге-чагырганың-даа, хоойлужудулга органының-даа демниг ажилының чаа үе-чадазы келген деп билип тур мен.

Тыва Республиканың чаа тургустунган Чазаа республиканың экономиказын хөгжүдеринге көдээ ажил-агыйны бут кырынга тургузарын өзек угланышкын деп көрүп турар. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының В.А. Молинге удурткан комитет бо чугула угланышкынга хоойлу талазы-биле өзекти тургузар дээш чаа көрүш-биле ажилдап эгелээни тодаргай. Шынап-ла, «аътты эът-биле, ытты оът-биле чемгербес» дээри ышкаш хоозун шүгүмчүлээшкн, удур турушкундан адырлып, күүсекчи эрге-чагырга болгаш хоойлужудулга органның эпигдемниг ажилындан республиканың экономиказының хөгжүлдери хамааржыр дээри билдингир. Алдын-оол МОНГУШ чугаалашкан.

ОНЗА КИЧЭЭНГЕЙНИ – КЫЗЫЛДЫҢ ОРУКТАРЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Шынап-ла, ажы-биле чугаалаарга, Ленин болгаш Кочетов кудумчуларына «косметиктиг» септелгени чылдың-на чорудуп турган болгай. Хоорайның кыдыкы кудумчулары кончуг берге байдалда турарын кызылчылар эки билер.

Ынчалза-даа Чазак Даргазы мэрниң бодалын өөренип көөр боор. Хуралдың чамдык киржикчилери амдызында улуг төлевилелдерни боттандыраарынче далашкан ажы чок, бистиң хоорайывыс колдуунда ортулукта турар дээни база чөптүг. Шынап-ла, Кызылдың артыкы кудумчулары кандыг байдалда турарынче кичээнгей салыр үе келген. Хоорайның турар чериниң кырыкы кадында хөй чер иштиниң суглары бар болгаш хоорайның автооруктарын кылып каарга-даа, бодунуң хевирин дораан чидирптер.

Ынчал ээрге, бир дугаарында чер иштиниң сугларын кургадыр талазы-биле хемчек алыры негетинип турар. Орта хөй үе, улуг капитал салышкыны негетинер алаар. Бо айтырыг талазы-биле Улуг Хуралдың ийи палатазының удурткучулары боттарының бодалын чугаалап, хоорайның төп кудумчуларына чээрби хире чылдар иштинде капитал септелге чорутпаан, ооң турар чериниң адаанда чер иштиниң суглары кандыг-даа онзагай айыыл тургуспайн турарын демдеглээр.

Чазак Даргазының айтышкыны-биле хуралдың киржикчилери чоокку хүннерде Күрүнү Думазынче — «Чаңгыс демниг

Россия» фракциязының удурткучузу оралакчызы В.В. Володинче Кызыл хоорайның автооруктарын чаартып кылырынга 100 млн. рубльди үндүрүп бээр дугайында делегит чагааны белгикээрин дааскан. Ш.В. Кара-оол хууда В.В. Володин-биле ужуражып турда, ону азаан. Чоокку хүннерде Москва чорурда Чазак Даргазы чагааны алгаш чорур болган.

Хуралдың түннелинде бо чайын хоорайның төп үш кудумчузу чаартып кылыр болган. Ажилды шынарлыг болгаш кыска үеде чорудар талазы-биле республиканың бирги удурткучу даалганы берген. Ажилды чорудуп турар үеде чылыг четкилериниң организациялары-биле баш удур дугуржулганы чорудар, орук адаанда турар солуур черлерни тодарадыр. Орук ажилдары-биле чергелештир кудумчу чырының айтырыын шийтпирлээр. Хоорайның өске кудумчуларының септелгезин чорудары-биле 40 млн. рубльди дилеп-тывар даалганы Чазак Даргазы Саң-хөө яамызынга берген.

ТР-ниң Чазаа, шынап-ла, республиканың найысылалында улуг кичээнгейни салып эгелээни моонна көстүп турар. Чазак Даргазының ажилды шынарлыг чорударынче кичээнгейни угландырып турары таварылга звес. Ол чүгле тудугжулардан звес, оларның ажыглап турар тудуг материалдарының шынарынче кичээнгейни угландырар. Ол талазы-биле шыңгы контролду хоорай чагырга бодунга алыры чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

«Тыва Республикага улуг инвестиция төлевилелдерин боттандыраары: байдалы, перспективазы болгаш айтырылганы» деп «төгерик столдуң» рекомендациязы

Кызыл хоорай 2007 чылдың апрель 13

Тыва Республикага улуг инвестиция төлевилелдерин боттандыраарының айтырыын чугаалажып көргөш, «төгерик столдуң» киржикчилери дараазында чүүлдерни демдеглээр.

Амгы үеде улуг инвестиция төлевилелдерин боттандыраары Тыва Республикага улуг ужурузалыг болгаш республиканың экономиказын хөгжүдеринге өйү келген айтырыг болур база ооң бюджетиниң дотациялыг чоруун бадырар.

Ооң-биле чергелештир, улуг инвестиция төлевилелдерин республика девискээринге боттандыраары ооң аар уржуктары-биле холбайып турар чүүлдер тургустунуп турар. Казып тывар адырлар долгандыр турар хүрээлелге багай салдарлыг болур болгаш долгандыр турар бойдуштуң эң ховар чүүлдерин база республиканың биологуг янзы-бүрү хевирлерин камгалап арттырар айтырыг чиди-биле тургустунуп турар болгаш чедирип болур хоралыг чүүлдерин уржуктарын эң адакы хемчээлинге чедир эвээжедир.

Улуг инвестиция төлевилелдерин республиканың шингээдип албаан девискээрлеринге боттандыраарда, эргежок чугула инфраструктураны тургузар талазы-биле улуг күштү үндүрери негетинип турар. Транспорт коммуникациязы, тус черниң чурттакчыларының сонургалынга дүүштүр, оларның моон соңгаар турарының перспективазы болгаш ооң хөгжүлдери шупту киржикчилериниң кичээнгейиниң төвүнге турары билдингир: күрүнең болгаш бизнестин.

Үстүнде айтылган чүүлдерге үндөйлээш, «төгерик столдуң» киржикчилериниң сүмелээни болза:

1.Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилели,

Тыва Республиканың Эрте, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызы, Тыва Республиканың Профессинал эге өөредилге талазы-биле агентилели муниципалдыг тургузулганың чагыргалары болгаш бүдүрүлгелер-биле кады улуг инвестиция төлевилелдерин боттандыраарына, тус черниң кадрлар курлавырларын ажыглаар, ортумак болгаш үр хуусаалыг үеде тус черниң чурттакчы чонундан кадрлар белеткээриниң айтырыын ажилдап кылыр. Республика девискээринде улуг инвестиция төлевилелдерин боттандырып турар бүдүрүлгелерниң акша-хөрөңгизин-биле специалистерни белеткээрин акшаландырар аргазын көөр.

2.Улуг инвестиция төлевилелдерин боттандырып турар болгаш даштыкы ажилчылар күжүн кириштирерин планнап турар бүдүрүлгелер, аңаа дүүштүр 2007 чылдың май 1-ге чедир Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының агентилелинче чагыгны кириер.

3.Улуг инвестиция төлевилелдерин боттандырып турар бүдүрүлгелер, ында турар муниципалдыг тургузулганың чагырга даргалары-биле кады социал угланышкыны төлевилелдерин болгаш хемчеглерни боттандыраарының календарлыг планын ажилдап кылыр.

4.Тыва Республиканың Профессинал эге өөредилге талазы-биле агентилел, Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү харылзаалар яамызы, Тыва Республиканың Улетпүр яамызы улуг инвестиция төлевилелдерин боттандырып турар бүдүрүлгелер-биле кады, бир ай иштинде өөредилге-бүдүрүлгө баазаның организастаар талазы-биле саналдарны кириер болгаш аргазын өөренип көөр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Редакцияның тайылбыры: Ийи талага ажыктыг болур

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Экономиказын хөгжүлдери яамызы болгаш «Республиканың эрте-инновация төвү» сайгарлыкчы звес кады ажилдажылганың организацияның организастааны, «төгерик столдуң» түннелин үндүрүп тургаш, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы рекомендацияны бадылаан.

«Төгерик столдуң» ажылынга, республиканың девискээринде улуг инвестиция төлевилелдерин боттандырып чорудуп турар «Тардан-Голд» КХЭ компанияның, «Енисейниң улетпүр компаниязы» ХАН-ның, «Норникель» даг-металлургия комбинады» ААН-ның, «Россианың чаңгыс аай энергия системазы» РАН-ның «Сибирьниң энергетика эрте-техника төвү» ААН-ның Красноярскиде салбырының, «Сибирьниң эрте-шинчилел болгаш өңчү металлургияның төлевилел институту» ААН-ның болгаш Кыдаттын Хэйлуңцян делегей корпорациязының төлээлери киришкен. Ооң-биле кады ооң ажылынга кол инвестиция төлевилелдерин салдынып турар Тожу болгаш Каа-Хем кожуннарның чагырга даргалары киришкенер.

Билдингир-ла болгай, инвестиция — ол дээрге кандыг-бир бүдүрүлгеге үр хуусаалыг капиталды салыры азы ооң соонда доктаамал дивидентилерни алыр сорулгалыг херек болуп турар. Ол азы өске-даа талазынче инвестиция ажил-чорудулганы тургустунуп келгенде, сайгарлыкчы ажил-чорудулганың хөгжүлдери болгаш акша харылзааларының тургустунуп келири-биле тудуш холбаалыг болур. Бурунгу Афин күрүнезинге безин боттарынга хамааржып турган мөңгүн рудниктерин хуу кижилерге арендага берип турган.

Амгы үе-чадада инвестицияны ажыктыг ажылаарының тодаргай чижээнге араб чурттары хамааржып турар, даштыкы капиталдың болгаш ажилчы күжүнүң дузазы-биле «нефтодолларны» канчаар-даа аргажок хөйну ажилдап ал турар болгаш тус черниң чурттакчы чонунуң материалдыг чагай байдалын эң бедик байдалга тудар аргалыг болуп турар. Өске чижек: «Ыраккы чөөн чүктүң улулары болгаш парлары» өзүп, даштыкы капиталдың дузазы-биле, бир дугаарында, американ болгаш япон капитал-биле амгы үени улетпүр технологиязының адырында делегей чурттарының мурунуң үнүп келгенер.

Херек кырында инвестицияны болгаш капитал салышкынының адаанда билдинип турары-биле алырга, бодунуң ажылаарының эргезинде турар курлавырларны чөптүг болгаш бодунуң чонунуң келир үеде чагай амыдыралын улгаттыраарына

оларны ажыглаар ужурулг.

Тыва шагда-ла билдингир девискээр-ле болгай. «Менделеевтин шупту таблицазын» бодунда тудуп турар. Дагларда болгаш хемнерниң уннарында ажыг-лал ыяштың эң-не үнелиг породазы үнүп турар. Улетпүр сайзыраңгай регионнар суг хандырылганы бергедеп турар. Тыва — чер кырының болгаш чер адааның сугларының курлавырлары-биле, оон иштинде минералдыг суглар-биле кайгамчык байлак оран. Ынчалза-даа транспорт инфраструктуразының чедир хөгжүвээни болгаш энергия-биле кошкак хандырттыганы регионнуң кончуг байлак курлавырларын ажыглаарына шаптыктап турар.

Совет күрүне турар үеде, хамаатыларның хуу өңчү дугайында кандыг-даа эгелекчи саналы кеземче херээнге онаажыр турган, а даштыкы капиталист күрүнелер дугайында кандыг-даа чугаа турбаан. Ынчангаш Тываның бойдуз байлаан долу хемчээли-биле шингээдип алырынга кижилерниң холу четпейн турган. Бо чүс чылдың эгезинде ол байдал үндөзүн-биле өскерилген, ада-чурттуң болгаш даштыкы инвесторларның бистиң республикага турум экономиказын сонургалы оттуп келген.

Ооң тодаргай чижээн, республиканың Чазак Даргазынга болган «төгерик стол» бадыткап турар. Ооң бир кол чылдагааны болгаш организастаан сорулгазын ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол бодунуң чугаазына, ТР-ниң Чазаа бодунуң үезинде улуг компанияларның удурткучулары-биле ажил-херекчи чугааларны кылып, керээлери чарган, ам ол лицензиялыг дугуржулгаларның ажык болгаш көскү болуру эргежок чугула дээр болгай.

— Республиканың Чазааның ажылының салгал дамчырып камгалап арттырышсаан, Чазак Даргазы улаштыр чугаалаан — чер иштиниң байлаан шингээдип алырынче улуг кичээнгейни салып турар бис, борта тодаргай болгаш билдингир байдал турар ужурулг. Мээң бодап турарым-биле алырга, республикага инвестиция херек, ол төлевилелдерни боттандыраарына инвесторларга таарымчалыг байдалды тургузар. Ынчалза-даа биске чүгле амгы инвестиция херек. Экологуг, социал болгаш демографтыг байдалга кандыг салдарлыг болурун тодаргай-биле билген турар ужурулг бис. Төлевилел бүрүзү бүгү талазы-биле экспертизаны эртер. Харысалга чок болгаш чедир көрдүмээш шийтпирлер бисти берге байдалга чедирип болур, кандыг-даа материалдыг ажыктыг чорук, чедирген когаралды шынзыдып шыдаас дээрзин тодаргай-биле билген турар ужурулг бис.

Чоокта чаа чогаалчы «Тывызыксыг Памир» деп номну чырыкче чндүрген. Чаа номундан бир эгени номчукчуларга бараалгаттывыс.

Мен улузум соондан 10 шакта үнүптүм. Мооң мурнунда меңгилиг ыйгыл ортузунда кокпада чарыктар улгаткан, ынчангаш улус хая баары-биле чоруп тур. Олап делегей альпинистериниң кылажы-биле, ушпа-турба кырганнар дег, бир холумда даянгыштыг, өске-зинде ледорубтуг шимчеп чор мен. Какпак хаяда демирден кылган таблица быжыглап каан тур. Номчуп көрдүм. 1990 чылдарда 4 альпинист маңа амы-тынындан чарылганын бижээн болду. Оларның фамилияларындан көөрге, еврейлер бооп турар. Ам сактып келдим, шак мындыг таблица Луковая Поляна деп Айнураның удуртуп турар лагериниң бетинде, шуралгак кыдыында хаяда база бар чораан. Ында база-ла маңаа чок болган альпинистерниң аттарын бижип каан. А бистиң көрбейн, таварышпайн турарывыс мындыг таблицалар та чеже чүве. Хары угда амы-тынындан чарылган 43 альпинистиң дугайында тураскаал кайда деп? Таптыг эскерер чүве болза Памирниң кокпалары дириг кижилерге оларны кандыг айыыл манап турарын сагындырып турар ышкажыл.

Мурнумда кадыр меңгилиг кокпада дистинген улус-ла хөй. Оолдар та кайда? Марианна та кайда? Чылы-даа аажок, ветровка-даа кеткен херээ чок. Чүгле идик улдунун дурту хире базыныг, француз «Лафума» деп фирманың дагга кедер идиктери-биле кылаштап ора, башта хөй бодалдар-даа чогуун миннип чоруур сен. Сактырга, бодалдар дүймевези-биле башты ийи талазындан дыңзды кыстырып каан-даа дег. Ынчангаш каракка-ла көстүр сөстөр: «Бурунгаар-ла, бурунгаар!» Мурнумга дыка үр мени чоокшулаппаан кара хептиг альпинисти ам эрте бердим. Ол дыштанып туруп калды. Ам деш ындыг кадыр эвес, сирт кыры. Мында чарыктар чок, ынчангаш коштунуг-даа чок, кижжи бүрүзү бодунун бажының аайы-биле кылаштажып чоруур деп боор. Мурнунда ак тей бажы көстүп турар, аңаа чоокшулап кээринге, ам база ак тей турар. Дыштанып каап, таваар калгып-ла

орар. 4830 м Петровский сүүрүнден бо дагны көөрүмге, сагышка чоок болган, бир шагда маңаа чораан дег болган ийик мен. Ам чааскаан-даа баян ораарга, тывалар кижжи чери химиренчиг дээр болгай, хензиг-даа өскеленчиг бодал сагышка кирбеди. Болап доктаамал чоруп турган дег мен. Ийи шак хире эрткенде, меңги барык дескилешкен, үүрмек даштарлыг оргузумаар чер таваржып келди. Мурнувуста маңган-ак, кончуг кадыр бөлүрүк даг. Ооң бедии 300 метрден ара чок.

Даг-дүгү казар рудникке 18 чыл ажылдаан болгаш черниң бедииниң хемчээлин шору тодарадыптар хевирлиг кижжи мен. Мээң ажылдап турган экскаваторум дөрт-беш каыт бажың хире бедик, чазылдырган чалымның баарынга дүн, хүн дивейн ажылдаар чүве болгай. Кылып турар ажылывыс аайы-биле бистер, дагжылар, горизонталарны – казып каан деспектерниң бедиин караавыс-биле тодарадыптар болгай бис. Ажык арга-биле казымал байлакты чадаландыр казып кирер чүве. 10-15 метр чада бүрүзү, горизонт ол. Кайы-бир отвалдың – төп каан оваа даштарның бедиин азы забойнуң – казар черниң ханызын шоолуг чазыг чок кылдыр адап болур бис. Бо чырык чер кырында эң-не кылып билер ажылым – даг ажылы мени, альпинизмге чугула херек, черниң бедиин карак-биле тодарадырынга өөредип каан чүве. Ындыг болганда, бедик ам 6000 м чеде берген ышкажыл. Мээң дагжы мергежим база-ла альпинизмге ажыглаттынар – черниң кадырын, ийленчээр карак-биле тодарадырып база өөреткен. Ажыктыг казымалды ускаш оваалаарга, ол овааның ийленчээр 38 градустан улгатпас-даа, бичилевес-даа боор чүве. Ынчангаш үнер дөжүвүзү көре каапкаш, ол чеже градус дээр экин чижек-биле адай кааптар мен. Мурнувуста хөй кижжи шуушкан меңгилиг дагның кадырын 40 градустан ара чок кылдыр шинчидим. Өөрүмү дилегзинип хая көрнүп дилээримге, Мерген биле Мачук соомдан кел чорлар.

Леша мурнувуста улус аразында болган. Оолдарны манап аарымга, Марианна соовуста деп мындыг. А ооң-биле каяа карышкан кижжи боор мен? Кара даштар кырынга Мерген: «Хардан эргис-кеш, шайдан хайындырып ижээлиңер» дидир. Ам бистер чүгле шай эвес, анаа хайындырган суг ижип аар болу бердивис. Тывага Шлепкин-ирбиш чүгле суг ижерге, кайгаар турган кижжи мен. Маңаа

Чүге чааскаан кижжи боор? Иранның даглары Тывада дег «үш муңнар» ышкаш чүве. Даглыг орандан келген кижжиниң белетели шырак болгу дег. Ушкуртуруге чедир чүге кылаштап ора эр боор, мурнувуста кокпа оон-даа кадыр болгай. Бергедээр кижжи дедир бады барза, хенертен чүрээ турупса, ол-ла-дыр. — Шимчей берди, шимчей берди! – деп, улузумнун өөрүүрү-

кокпавысты үрөп база турарлар. 30 хире базым кылгаш, дыштанып олуруп тур бис. Тыныш бергедеп кээр, бурунгаарлаар күш чок. Ынчан куду ужуга бербези-биле «Салева» деп австрий фирманың бүдүргөн дагаларын харже күш-биле кирип тепкеш, дыштанып аар аргалыг сен. Өрү көргөн херээ чок, сагыш аарып, күш төдөр. Мурнунда эжиңниң дагалыг буттарын көөрүндөн өске арга

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

БАШТАЙГЫ АЛДЫ МУҢ

шайзырап турбайн, суг ижип аарга суксун хана бээрин эскердим. Ол өйде Марианна чедип келди эвеспе. Мерген харны примуска эргизип ора, холунда компастыг, термометрлиг, барометрлиг, альтиметрлиг шагын көрө-дир.

— Бедик 6000 м, агаарның чылыы – Цельсийни-биле кадар 13 градус-тур – дидир.

— Ойт, дуу киживис чоп шимчевейн барды? – деп, Мачук келген оруувуста тей кырында чыдар кара кижжи айтып, сагыш човады. Мен эртип турумда, аңаа кижжи-даа чок чүве.

— Ол кым чүвөл? – деп, мындыг мен.

— Ирандан келген альпинисттир. Пат боорда кылаштап чоруур кижжи чорду ийин.

— Ирандан альпинист чүве бе? – деп, мынчага дээр шырайын кара булут тыртып алган турган дег Марианнаның чугаазы хенертен үнүп келди. — Мээң мурнумга кылаштап чорду. Кылажының кээргенчиң канчаар силер, чаа кылаштап өөренип чоруур өпоялар-ла. Чанынга чеде бээримге, ону иран кижжи деп кым билер чүвөл, бодунуң дылында бир чүве чугаалап-чугаалап, меңээ ак саазында кургаг эм ышкаш чүве берди. Баштай боду ындыг порошокту аксынче урупту. Витамин ышкаш чорду ийин.

— Барып дуза кадар бис бе? – деп, Мерген бир холун хаваанче көдүрүп алган бараадай-дыр. Дем мээң мурнумга чораан кара кижжи бо хире-дир. Харда шимчевейн-не чыдыр. Бо хире бергедеп турар хирезинде бурунгаарлап бар-ла чоруур, кижжи деп чүве кончуг-ла аа деп бодал. Ооң өөрлери кайыл?

Памир бетинде Сергей Шойгу-биле ужуражылга.

даа аттыг. Ындындан ийи кижжи көстүп келгеш, ооң чанында доктааы бердилер. Че, бо тоовас-даа иран-дыр дээш, олче сагыш салбайн бардывыс. Хаан-шайны аартап ижеривиске, када бер часкан ханывыс дамырларда аттыга берген дег сагындырды. Колбаса, сайра, быштак боостааже арай деп ажар. Чем чиир хөөн чок, бир сактырга, «Мөңгүлек» ресторанынга куду-дойга куржувус эдип турар кылдыр чемненип каапкан улус дег бис. Далашпайн дүштеп алгаш, далаш чок рюкзактарывыс аайлап алгаш, 6300 м бедиктиг меңгилиг дөшче баяптывыс.

Устүндөн бадып кээп турар улус база бар. «Hello!» Кадыр меңгиде харның кылыны аажок, ол-бо талаже дыйлайтыр кокпалап каан. Ону эдери чор бис. Кырындан келген альпинистер дорт бадып турар болгаш истеп каан

чок. Башта чаңгыс-ла бодал бар – кажан-на мооң бажыңга чеде бээр бис дээр. Тыныш четпес, көңүс тыныш четпес. Сактырга, аазадып алган аксывыстан дээр диңмирээр дег дыңналы-дыр. Аяс дээривис шыпшыктан келген булуттар-биле бисти ораапты. Дүш соонда агаар баксыраары албан чер-дир. Хар дымырадып эгелээр. Бисти долгандыр имир дүжүпкен дег. Шайлавайн кылаштаан болза, 6300-ке турбас бис бе деп-даа ботту чемелеп. Ынчаарга, суксаан улус демги иран альпинист дег черге чыдыпса хөңнү база турган бис. Че, далажып канчаарыл аан, орай, эртен-даа үшкү лагерьге чер-ле четкей бис. Шак ындыг бодалдыг идик улдунун дурту-хире бурунгаар чылып бар-ла чор бис. Хөрээвистен тыныш көшке диңмиди дег дыңналыр. Бир канчангаш көөрүвүске, мурнувуста

Дүвүреничиг медээ

Бетики Каа-Хемниң сууржугажы Кызыл хоорайның чагырга черинге хамааржыр. Бо сууржугаштың бүгү-ле кудумчулары Хербис даанче доора дургаар шөйлүп үнгүлээш, чиге дагның баарында барып төнгүлээш. Сууржугашты баштай тудуп эгелеп турда, чазын хар эрээш, Хербис дааның баарында бажыңнарны бо-ла суг алы бээр боорга, эрээр харның суг моондаа кылдыр сай-биле чалдап каан. Бо-ла шөйлүп чоруткан суг моондаа чалдар чоорту машина оруу болу берген.

Ол-ла чоок-кавының чурттактары час боорга-ла хамык боктары бо орук апарган чалдар кыдыынче барып төгер. Оларны хайгаараар черлер-даа чок боор чүве-дир. Ам кидин түлүк төп эгелей берди. Ол боктар аразында кандыг боктарны чок дээр боор (чурктан көрүнер). Өлгөн ыт сектери, алгы-кеш, пластмасс савалар, янзы-бүрү хевирниң арага шилдери, эрги идик-хеп аймаа дээш, черле чүнү чок дээр боор ону.

Хар эрип, чылыг дүжүп келгенде чанында чурттап турар чурттакчыларга, салгын аайы-биле ооң чыт-бузу тынар арга чок апаар. Ам ымыраа-сээк үглөп эгелээр, ооң чоогунда бажыңнарже дамчып, янзы-бүрү аарыглар тарадып эгелээр болгай. Ылаңгы ижин аарыгларын тарадып, непередиң

болур. Калчаа аарыының тарадыкчылары ыттар деп турар болгай, ынчангаш чоогунда чурттакчыларга айыылдыг байдал тургустунуп турар. Та канчап өлгөн ыттар чүве ол. Тыва Республиканың девискээринге өлгөн ыттарның болгаш диспектерниң сектерин тускай черге ажаар деп чаа Чурумда айыткан болгай. Бо черни бистиң хоорайның мэри чаа соңгутканда, Кызылдың 90

БИСТИ КАМГАЛАП КӨРҮҢЕР

чыл юбилейи болуп турда, бир аштап-арыглаан. Ооң соонда боже сагыш салыр кижжи-даа чок, солуннарга хемчег алырын чоннун мурнундан дилеп бижип-даа турдум. Кандыг-даа түңнел чок боор чүве-дир.

Ам хемчээр ап, езулуг аштаар үези бо. Кызыл хоорайның санэпидхайгаарал станциязы та чүнү көрүп, хайгаарап турар боор чүве. Дыңнаарга, кайы-бир черлерге

айыылдыг таварылга болу берген дээрге, ам кээп дүвүрөп, олурган черинден үнүп келген боор. Чогуур үезинде кудумчулар кезип, хоорайның арыг-силиин хынап чоруп турар даргалар, депутаттар, эмчилер-даа кижжи көрбес боор чүве-дир.

Кызыл иштинге бодаарга, озаалаш черлер-даа болза, дачаларның ниити арыг-силини дыка эки, мен аңаа чурттап, ногаа өс-

түрүп тургаш, магадаар кижжи мен. Чүгле ында оорлар, эзирик кижилер-ле коргунчуг. Мында чаа-ла үш чыл чурттап келгеш, айыылдыг боктарга кызамдадып келдивис.

Хоорайның иштики кудумчуларының богун аштап кааш, кыдыынче сагыш салбаска, кижжи кайгаар чүве-дир. Бир-бир бо-даарга карак чаап турганзыг. Аштап-арыглап турар бок дээрге, ыяштар бүрүлери-дир, олар ки-

хар иштинде сарыг, көк өңөр көстүп келди. Майгыннар тейи ол чүве-дир. Шақты көргөн – 5 шак. Орукка 7 шак болганыбыс ол. 5300-те Алма-Ата альпинистери ол хире үе кылаштаар дээн улус болгай.

Леша мурнувуста көстүп келген: «Чүге читтиңер?» деп думчуктаан тур. «Таваар, шайлап чорааш үнер чүве болдур ийин, Леша» дээримге, ооң думчуу шүш диди. Ол адаанда одуругда майгыннар аразында хос чер тып алган, харны дюралюминий хүүрээ-биле эжип ап тур. Рюкзактан хосталып алгаш, 6300 метр-биле таныжа бердим. Солагай талавыста меңгилиг сирт бедип үне берген, сүүрже үнер черивис ол деп билдим. Чиге мурнувуста ак-ак сүүр даглар, олар Тажикистанныы. Оң талавыста базала мөңгүнелген 6000 метрниц даглары. Артывыста дүжүлгек, ынаар-ла оран дүвүнде ийиги, бирги лагерьлеривис.

Мерген, Марианна, үжелээ бедик черге, ийиги одуругга майгын орну белеткей бердивис. Тыныштың бергези аажок, оожум куду ээкекеш, баштай ледоруб-биле хөртүктү чымчаткаш, оон оолдарның хүүрэн алгаш, эжип тур бис. Майгынны долгандыр хар, хөртүк-биле оваалап албас болза, хат келзе бергедеп үнер бис. 6300 метр бедикте та кандыг күштүг шуурганнар чоруп турар чүве. Майгынны хат үзе шаапса, болган-

Майгынывыс тип алдывыс. Ол Мергенниц чүве. Ийиги майгын Лешаның, ону 5300-тен эккелген. Ында Мачуктуң майгыны артып калган. Херек болза, менде майгын база бар, ону бирги лагерьге-ле каапкан бис. Ам адаанда майгынга примуска, газтыг горелкага хар эргизип эгеледивис. Биске хөй суг херек. Мага-бодуванстан тыныш таварыштыр суг кедергей бусталып турар деп билип аар. Мында агаар кургаг. Суксунувус база хандыраар, чем кылыр суг база херек, чаңгыс угда эртенги чемни белеткээш, орукка алыр сугну база ам белеткээр.

— Кижиниң холу соок болур кандай чоор. Силерниц кандыгдыр? – деп, Марианна мындыг. Салааларлыг хол-хавындан холду жулгаш, тудуп көргөн – дадайым! эди сооп бар чыдар кижини дег соок. Тынар агаар – кислород мында эвээжинден ханывыс дамырларда оожум чоруп турары ол. Красноярск «ирбиштериниң» чугаазы-биле алырга, мындыг бедиктерге кижиниң доңуучалы аттыг, хан эргилдези оожумнаанындан ындыг дээр улус чораан. Ам херек кырында оларның чугаазының шынныын көрүп тур бис. Ооң-биле кады, 6000 метрден өрүлээрге доңган кижиди кандыгдаа шимчээшкин кылырга, чылык-пас боор чүве-дир. Тываның дагларында болза, хол-бут шимчээшкиннерин кыла кааптарга, дораан мага-бот изиңейни бээр ийик.

Бирги лагерь 4200

чемге тушенкалыг быдаа иштивис, суксунга – чигирлиг-даа шай ижип турар кижиди бар-ла, сүттүг хааншай-даа ижип турар кижиди бар-ла. Маңаа нарын чемнер кылып, ийи дугаарны хайындыраары барык болдунмас, хөртүк эргизеринге хөй үе негетинер. Имир база дүжүп келди. Эртенги чемни сүмележи тургаш аңгылап алдывыс.

Ам идик-хеп аайлап аар. Эң кол чүве – идиктер. Леша сарыг кофлактыг кижиди чораан. Мачук орук ара кофлак садып алган. А бис үжелээ мээң улдуруп, даарап, кезип кааным кидис идиктерлиг бис. Мергенниц чолдак уннуг кидис ийи бора, мээни биле Марианнаның кара өңнүг. Мындыг идиктер-биле «7945 м Коммунизм сүүрүңге безин кижиди доңмас чүве» деп Шлепки-ирбиси ынчип турар кижиди чораан, ам болары буттарывыс шенээривис ол. Мооң иштинге ийи аргаан чүң ук, бир кылын трикотаж ук база чуга капрон угум бар. Бир аргаан укту артыкка ап алыр. Чүвүр кылдыр – трикотаж эр улус рейтузасы, дүктен аргаан рейтуза ооң кырындан ишти дүктүг пөстүг, синтетика-биле даштаан чүвүрнү белеткеп алдым. Херекте – трикотаж майка, кылын хөйлең, узун моюннуг кылын свитер, ооң кырындан куш чөөгү куртка. Ветровканы рюкзакка суп аар. Холдарда салааларлыг, достак холхавы бар; трикотаж салааларлыг хол-хапты, ийи алгы хол-хаптарын, ийи брезент верхонканы артыкка ап алыр. Башта – лыжа бөрттүг

мен, ак трикотаж бөрттү, чүгле карактар көстүр черлиг, 30 чыл иштинде эдилеп чоруурум подшлемникти рюкзактаптар. Артык карак шилин, компасти уттуп болбас. Фонарь башта, артык кылдыр шаанда улустуң «кеггендирер-кара» дээр, хол-биле базар сарыг фонарьны алыр. Альпинист кижиге мөңгө фонарьң бо-дур, батарея доңуп каар, өлүп каар деп чүве билбес, сайгылгаанга херек энергияны хол күжү-биле боду-ла ажылдап аар. Артык батареялар, фотоаппарат, видеокамера база суктунган. Ам бода ханы, кадырган бода ханы кайыл? Кончуг чүвөң бо-ла болгай, ону черле уттуп болбас. Ынчип кээрде, штурмовой деп адаар көк рюкзакым кижиди чүгле бодап чедер оранче баарыңа белен.

Удуур бетинде, майгын хендириңде баглап каан, 50 градус соокту-даа, изигни-даа хемчээп болур термометри барып көрдүм, казыыр 11 градус-тур. Маңаа мээң боостаам тунуксай берген, чүве чугаалаарымга, сөстөр оожум адаттынарындан аңгыда, тунук болуп-тур. Удуур куш чөөгү шоодайымче кире бергеш, өөрөнгөн чаңым-биле судалды хынаан – 80-ни соп тур. Бо хире согуну мээң аныак өөрлерим адаанга, 4200-ке-даа санап турар улус.

Эртен 5 шакта кылашты эгелей бээр деп чугаалашкан бис. Ынчангаш алгыраар-шақты 3 шак чартыкта салып кагдым. Үш чыл бурунгаар альпинизмче шилчий бергеш, альпинистер даң караңгызында-ла

шимчеп үнүптөр болганын кайгап турдувус. Бистер, туристер, болгаш эрте дизе-ле 6 шакта пат боорда турар бис. А олар 4 шак үезинде-ле тургаш, базы чоруптар улус болган. Тывалар, эртежи кижиди эзерлиг атка дужар дээр, олдаа кончуг шын, даглар баштарыңче эртежи үнемс болза, шыпшыкче чедип база шыдавайн баар, дүш соонда агаар бо-ла баксыраар. Бир катап бис Мөңгүн-Тайгага эртен 8 шакта оттуп келгеш, шыпшыкче үнүпкен бис. Он ажыг кижиди та канчап ынчаар далдыр удаан улус бис. Орайтаан болгаш эгин кырында меңгиге чорувуста, хенертен кара булут тывылган соонда, хадып-ла эгелээң. Бот-боттарывысты чидиржи ал чазып, дедирленипкен болгай бис. Эртежи удааш, эртежи туруп-ла турганы дээр. А эртен, август 11 дээрге бистерге эң шиитпирлиг хүн, ол хүннү бүгү назынывыста манап келген бис дээн уткалыг сөстөр улуг ыт-даа чок, ынаар-ла бүдүү бодунуң уунда сымыранып чыдырлар. Бо хире бедикче үнүп кээрде, шыны-биле алырга, тыва кижиди 6000 метрже төөгүдө бир дугаар үнүп турары бо ышкажыл, башта байырланчыг ийикле азы өөрүшкүлүг байдал-даа чок. Медерел чүгле «ындыг бедик бо ышкажыл» деп демдегледип каар мындыг. Ындыг болуру-даа чөл, тынар агаар чедишпес бедиктерге кижиниң мээзиниң солагай талакы полушариези бодунуң ажылын угбастап эгелээр дээнин номчудум, а ол өөрүшкүнү, муңгаралды харыылаар эвес чүве бе?

Марианна меңги чарыын эртип турары.

на. Ындыг таварылгалар маңаа та чеже болган, келир үелерде та чеже болур чүве. Штурм кылыр лагерьниц майгыннары сүүрже углай дистинчип чоруй барган, олар коргуп-хораан дириг амытаннар дег, чүгле сирти көстүп турар. Майгыннар даштында ийи-чаңгыс кижилер көстү-дүрлөр.

Адаанда, үстүнде ийи майгынывыс аразы 5 метр хире чер-дир ийин, ол аразында кылашты кончуг оожум кылып тур бис. Ээгип, доңгаярда база ындыг. Чиңгеп аарда 5300-те дег берге чүве чок, майгыннардан өрү даг бажынче кылаштай бээр сен, а ында бүдүн хову бар деп болур. Кежээки

жилерге кандыг-даа хора халдатпайн турар, а бистиң чанывыста боктар кижилерниц кадыыңга, ылаңгыя чаш ажы-төлге кончуг айыылдыг.

Кызылда айыылдыг аарыгларга удур хемчеглер ап турар кижиди эмчилери бар болгай. Бистер бо эмчилерни айыылдыг боор боктарны эргип көргөш, кандыг-бир хемчегден ап, харыылаар ужурулг черлерни шимчедип, харысалгага онаап, хемчегден алырын чон мурнундан дилеп ор мен.

Чок-ла болза, дачаларда ыш-каш, даг баарының кудумчуларының машина халывас черлеринге бок төгөр оңгарлардан каскаш, самбырага бок төгөр чер деп бижээш, азып кагза. Чон биле бээр деп саналдыг бис. Чазын ол боктарны хөмгөш, чанынга чаа оңгардан казып, черле бир хемчез алырын, мэр Д.К. Донгактан дилеп ор бис. Дарый хемчез ап, бистерниц дилээвисти хандырып, кандыг бир түннелден үндүрүп көрүңер, хүндүлүг даргавыс.

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл хоорай.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Чагаалар аразындан

Качык, Сайхол, Тере-Хөл ынчалдыр чурттап чоруур кыргыз чоннуң дугайында бичии төөгүнү сактыышкын кылдыр бижи көрейин. Кажан 1200 чыл эгезинде Моолдан Орхон Енисей Кыргыз күрүнени дүжүрүп тарадыр сывырган болгаш улуг албан-ду-жаалдыг ызыгуур салгалдыг кижилерин чоок төрөл улузу-биле амгы Моолдуң соңгу талазынче көжүргөн. Аңаа чер-чуртту бээр чарлыкты Чиңгис-Хаан үндүргөн.

Оон бээр-ле кыргызтар моол дылга чугаалажыр апарган. Кыргыз күрүнени дүжүргөн-даа болза, кыргыз аймак улуска ботдогуннаан эрге-чагырганы чөпшээреп каан. Ынчалдыр 1932 чылга чедир кыргыз аймак улустуң тускай чагыргазы ажылдап турган. Тывага болуп турган ханныг репрессияның үүлгедиглери кыргызтарны оюп эртпээң.

Шак ол репрессияга удур кыргызтарның эрге-шөлээ дээш

САЛГАЛЫ ҮЗҮЛБЭЭН

тура халыышкыны кыптыгып үнгөн. Качык, Сайхолдан эгелээш, Тере-Хөлге четкен. Ол үеде кыргызтарны уштап-баштап турган шериг чөвүлели база турган. Шериг сайыды генерал Шондак кыргыз эрге-чагырганы кижизи. Параң чөвүлечизи Баанчын Кыргыз, Нурзет Кыргыз олар баштап турган. Олар эрге-дужалды 1912 чылда Моолдан алган болуп турар.

1932 чылдың октябрь айда кыргыз улустуң эрге-чагыргазы дээш тура халыышкынын Сагалдың Сарыг-Дөң деп черге моол шериглер биле Тываның шерии базаып каан болуп турар. Тура халышканнардан он ажыг кыргызтарны тудуп эккелгеш, Самагалдайга боолап өлүргөн. Бо болушкуну Самагалдай чурттуг Доскар Оюн ашак чугаалап турар. А генерал ду-жаалдыг Шондан Кыргыз бодунуң үлөзи-биле 1943 чылда мөчезн. Бо кижиниң төрзөн оглу Санаа Баян бистиң аравыста ам-даа чурттап чор.

Ызыгуур салгалдыг ноян Делиг Күнчүлдүн төрелдери Эрзиниң Нарында чурттап чорлар. 1932 чылда эрге-шөлээ дээш тура халыышкының бо чылын 75 чыл болурун демдеглээрин көрүп турар. Ону кыргыз чоннуң чер-чуртту Качыкка күзүн эрттирер. Бир эвес төөгүден алыр болза, шаг-төөгүден бээр кыргыз чон бижики-билиглиг, бедик культу-ралыг чораан. Оларның аразыңга улуг эртем-билиглиг лама-башкылар чорааны ону бадыткап турар.

Кажан Тывага бир дугаар кижиди чизези чоруп турда, кыргыз чонну тывалар кылдыр албадал-биле чизелеп каан. Төөгүден алыр болза, амгы тыва чер Енисей кыргызтарының чүс-чүс чылдар иштинде чурттап келген чуртту болур, ам-даа оларның салгалы үзүлбээн, бистиң аравыста чурттап чорлар.

Кунгаа ДАШ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

УРУГЛАРГА БЕЛЕКТЕРЛИГ КЕЛГЕННЕР

Бистиң «Солнышко» ясли-сады март 3-те тургустунганындан бээр 55 чыл оюн демдеглевизиан, ачы-дуза марафонун эрттирген. Аңаа чалаткан аалчылар, ада-иелер, садикке ажылдап чораан амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада хоочуннар, яны-бүрү адырның организацияларының төлээлери сөс ап, уругларга херек яны-бүрү белектерни сөңнеп турдулар. Кандыг белектерни чок дээр. Акша, ойнаарактар, шала кырынга чадар чадыглар, линолиум, пылесос, телевизор, аяк-сава, пөс-таавы дээш-ле, баар. Чалаткан кижиди бүрүзү хол куруг келбээң.

Келир үениң өзүп орар чаштары дээш сагыш-човангыр, эриг баарлыг бүгү чонувуска, ко-жуннуң албан черлеринге өөрүп четтиргенивисти коллектив мур-нундан илеретпишаан, оларга курлак чедир мөгөйдивис.

Олчатмаа ХОВАЛЫГ.
Чаа-Хөл суур.

Ш.Кара-оол: «Куда генералдары» эвес, а удуртукчулар жерек»

Тыва Республиканың Чазаанда

Апрель 17-де, Тываның премьер-министры Шолбан Кара-оол өөредилге системаның сайзыралының айтырыгларына болгаш республикага кадрлар белеткээринин дугайында консультативтик хуралды эрттирген. Хуралдың ажылына чогуур яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, ТКУ-нуң ректору баштаан төлээлери, Кызыл хоорайның школаларының директорлары болгаш өске-даа өөредилге черлеринин башкылары киришкен.

Киржикчилернин мындыг хей болуп турарын Ш.Кара-оол ужуражылганың утказының улуу-биле тайылбырлаан. Оон кол сорулгазы – адырның мурнунда турар айтырыгларның чугулазын медресе билип, оларга хамаарыштыр ажык санал-оналдарны солушпушаан, чогуур медээни алыры. — Бо хурал дээрже республиканың ам тургустунар Чазааның тургузуун тодарадыр сорулга-биле эртип турар консультативтик уламчызы-дыр – деп, премьер тайылбырлаан. Оон-биле чергелештир бо ужуражылгалар кадрларның келир шилдизинге дөмей-ле салдарлыг болурун Шолбан Валерьевич чажырбаан.

Өөредилге сайыдының эргеджаалык кол кандидаттарның бирээзи П.А. Морозовта адаышаан, сөстү аңаа берген. Петр Александровичинин демдеглээн айтырыгларына хуралдың өске киржикчилери немелделерни кылган.

Республикада өөредилгениң кол айтырыгларының бирээзи шы-

нарлыг болгаш чедингир өөредилге болгаш кижизидилге болуп артпышаан. Хоорай школаларында өөреникчилернин сыңышпайн турары, көдээде тускай мергежилдиглернин чедишпези, материалдыг баазаның кошкаа, школаларның турар бажыңнарының эргижирээни оларның 10 хире кезээ 100 хуу эдилеттинген чаданыы, школаларның тудуу амгы тудуг нормаларына дүүшпес дүрүмнер-биле туттунганын лицензиялаашкынында берге-дээшкинер – бо бүгү айтырыгга айтырыгларның долу эвес даңзызы-дыр.

Шинтипирлээр журлуг айтырыгларның санында өөреникчилер ортузунда кем-херек үлгедишкенин баш удур болдурбазының айтырыы, школадан дашкаар немелде өөредилгениң системаны сайзырадыры, чединмес өг-бүлелернин уругларын изиг аш-чем-биле хандырады адаттыганын.

Кадрлар белеткээринин күрүне чагыын тургузарының дуга-

Хуралдың киржикчилери Чазак Баштыңы Ш.В.Кара-оол-биле. В.Балчий-оолдун чургуу.

йында айтырыгга шыңгы сайгарылганы кылган. Яамылар болгаш ведомстволарның бо талазы-биле хөдөлишкенин тус чер административиялары болгаш, бирги ээлчегде, республика девискээринде улуг инвестициялар боттандырып турар ажыл берикчилери-биле таарыштынмаан. Хурал үезинде сайгарып чугулашкан айтырыгларга хамаарыштыр профучилерини эде профильдээри чугулазын, ТКУ-га техниктиг дээди өөредилге черинче өөренип кирер күзелдиглерге белеткел салбырын ажыдарының дугайында саналдар үнген. Хуралдың киржикчилеринге чедип келгени

дээш четтиргенин илереткеш, ону түңнөп тура, Шолбан Кара-оол мону демдеглээн: туруп турар өөредилге системаны болгаш кадрлар белеткелге чогуур сорулгаларына четпейн турар, республикада эгелээн экономиктиг адырда тургузууларның өскерилгелеринден чыдып каап турар. Ынчангаш туруп турар эргелел органнарын өскерилге чок арттырган ажылы чок. Ынчалза-даа кандыг-бир дүрген шинтипирлер хүлээп алырда, шыңгы бодамча херек.

Чоокта эрткен үени сагындыргаш, Чазак Баштыңы «идеологтук фронтунуң дайынчыларын»

хөлүн эрттир политикаже хандыкшырынын шүгүмчүлээш, өөредилге яамызының удуртукчуларындан боттарының дорт хүлээлгелерин болур-чогууру-биле күөседип, политиктиг болушкуннардан шала озалааш болурун, башкыларны ажылындан чардыктырбазын улуу-биле дилээн.

Ниитилелдин эмин эрттир политизастаарының чижээнге Шолбан Валерьевичинин саналы-биле республиканың ийи палаталыг Улуг Хуралы болуп турар, өске регионнар-биле деңнээрге, олар эң хей санныг. 10 миллион чурттакчылыг Москва безин хойлуудулга органында 30 кижжи составтыг. Тываның Конституциязынга тыва парламентини эде тургузарынче угланган өскерилгелер кириер дугайында идеяны Шолбан Кара-оолдун чугаазы-биле, оон-биле ужурашкан Президент Путин ону томуйлаарының бүдүүзүндө чугаа үезинде деткээн.

Кадрлар политиказын долузу-биле ап көргөш, премьер демдеглээн: байдалды өскерттир диге, шинтипир хүлээп ап шыдаар, оларны боттандырып шыдаар харысалгалыг удуртукчулар херек, а «куда генералдары» эвес. Чаңгыс партийжизин, чаңгыс черчурттуун көрүп депшидерин шүгүмчүлээш, күөскөч эрге-чагырганың чаа органнарын, кандидаттарны «боттуу», «өскенин» деп ылгавайн, а оларның ажыл-агый-жы болгаш хуу шынарларын барымдаалап тургузарын Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Ю.ВЛАДИМИРОВ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызының дугайында

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызын **Олег Владимирович Фортунаны** томуйлаар.
2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы оон-биле дүрген албан керээзин чарар.

Кызыл хоорай
2007 ч. апрель 23 № 29

Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзааның сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзааның сайыдынга **Олег Солун-оолович Сааяны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 30.

Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр мурнунда албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва Республиканың үлетпүр болгаш энергетика сайыдынга **Мерген Кыргысович Анай-оолду** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 31.

Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыдынга **Вячеслав Октябрьович Донгакты** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 32.

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдынга **Кан-оол Тимурович Давааны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 33.

Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдынга **Александр Доткан-оолович Ооржакты** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 34.

Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр мурнунда албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдынга **Петр Александрович Морозовту** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 35.

Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседиринин дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың экономика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр **Сергей Иннокентьевич Тэнни** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 36.

Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының албан-хүлээлгезин күүседиринин дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр мурнунда албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр **Радислав Санаевич Баянны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 37.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин директорунун дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин директорунга **Мерген Чылбаевич Ооржакты** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 38.

Тыва Республиканың Архив агентилелинин директорунун дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Архив агентилелинин директорунга **Розалия Монгушевна Арчимбаеваны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 39.

Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдынга **Саган-оол Кызыл-оолович Долгарны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 40.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының агентилелинин директорунун дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн

- 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының агентилелинин директорунга **Альберт Толуевич Бараанны** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.
Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 41.

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар адырын хайгаараар талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседиринин дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың бойдус курлавырларын ажылгаар болгаш камгалаар адырын хайгаараар талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр **Эрес Петрович Ооржакты** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 42.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседиринин дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр **Карим Байлак-оолович Саган-оолду** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 43.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилелинин директорунун дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр мурнунда албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилелинин директорунга **Елена Владимировна Кара-Салды** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 44.

Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр мурнунда албан-хүлээлгезинден хостааш, Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыдынга **Александр Борисович Свинцовту** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 45.

Тыва Республиканың чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының сайыдынга **Вячеслав Товарищевич Ховалыгны** томуйлаар.
2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 23 № 46.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ЧАНЧЫЛДАР

1. Келин айтырары

Уругнуң ада-иези кудалары келир дээнин дыңнап кааш, боттарының хире-шаа-биле аш-чем белеткээш, кудаларын хүндүткелдин езузу-биле уткуп-хүлээп алганнар. Келген кудалары оон ам-на янзы-бүрү аш-чемнерден эгелээш, арага аймаан столдар долдур чүзүн аайы-биле делгепкен. Столдарда ужа, төш-даа хөй-ле. Келген кудалар төрелдерни столче чалаан. Уругнуң адазы сырбаш дээштин, белинней хона бергештин:

— Па, бо кандай чүве апарды. Куду болур дээн-биле дөмей. Чүү болду бо — деп, кадайындан айтырган.

— Бо чоп хөлзей бердин — деп, кадайы удур айтырып-тыр.

— Кончуун көрөм бо. Тос ужа. Барык эвээш кодан хойнуң чартыын кырыпкан. Ынча хөй ужа, төш, эт хергелеттинмес-ле болгай. Арага кударда, ийи хире ужа чедишкэй-ле. Бо дээрге хөлүн эрткен, көргөткөнгө байдал ышкыжыл — деп, уругнуң ачазы хамиренген.

— Че, ам оожурган ал. Кудаларымыска эпчок-ла болгай — деп, уругнуң авазы ашаан арай деп-ле оожуктурган.

Ам бо чугааның ужуру-утказы, ужу-кыды силер бүгүдөгө билдине берген боор. Бистиң тыва улустуң каш-каш чүс чылдар иштинде дамчып келген, үе-дүптөн бээр хажыдып болбас чаагай тыва чаңчылдарымыс бар болгай. Ол чаагай чаңчылдарымыс сөөлгү үеде амгы ниитилелдин байдалы-биле арай өскерлип бар чыдар болгаш, өске-даа аймак-сөөк чоннарның езу-чаңчылдары-биле «хойтпакталып» холужуп бар чыдар дизе, хөөредиг, частырыг болбас. Мен элээди чоруур шаамда, уруг-айтырып, арага кудул келген кудаларны, улуг назылыг улусту көөрүмгө, хөй арага, аш-чем-даа бажын ажыр эккелбес, ийи хире хөй ужазы, ол хире көгээржик сүт арагазы, бүдүн шай (грузин шай), дүңзе таакпы, кадактыг келир болур чораан.

Уругнуң ада-иези чоок дөргүл-төрелдерин, таныш-көрүштерин, кады кожоларын чыып алгаш, кудаларының сөнүн эвээш-биче-даа болза чедиштирип, аш-чеминиң дээжини оран-таңдызынче чажып, чалбарып, кудаларына уруун бээрин чөпшээржер болур чүве. Хөй улус-даа чыгбас, каш хондур улаштыр арагалар-даа турганы көзүлбес. Кудаларының хап-савазын дүптөп бээр-биле улуг ужалыг иртти, төрүвес хойну өзээр, ийи-үш паш хойтпакты тикеш, кудаларының көгээржиктерин иштеп бээр мындыг.

Ам кандыг-дыр че? Бо хүннерде байдал көңүс дедир, өскерилген бооп турар. Кандыг-бир кижиниң уруунуң санал-оналын айтырарда (арага кударда), анаа бир куда-биле дөмей-ле. Уругнуң төрелдери, шынап-ла, 70-80 чедир кижини чалаптар. Культура бажынын азы ресторан, кафе, столоваяларны хөлөзилеп алыр. Арага кудул келген оолдун ада-иези, төрелдери уругнуң кады төрээнеринге, ада-иезинге, өске-даа төрелдеринге бажын санай чүүл-бүрү белектерни сөннээр. Уругнуң ада-иези-даа, чоок кижилери база-ла кайын хол даяк олурар ийик. База-ла бар-чок белек-селзэн сунарлар. Арага-дары дээрге, «суг-суг». Янзы-бүрү ногаа аймаандан аш-чем хөөредиг чокка ногаа-чмис ораны. Африка-даа чурттары сагышка кирер. Улуг-биче столдар-даа сынмас. Чалатканнар чежезин «чооглаар», төтчөглеттинип каар, ол-ла.

«Кудаларым-биле таныжып баар, кернимниң ада-иезинге арага кудар дээн кижини мен. Чамдык улустар кудаларыңа баарда, 8-9 хөй ужалыг баар чүве-дир. Мен

чангыс хөй ужазын безин тыварым берге-дир. Канчаар кижини боор мен» деп херээжен-даа, эр-даа кижилерниң муңгарап чугаалажып олурганнарын дыңнаан мен.

Көрбес силер бе. Коданында ходугур кудуруктуг мал-маганы чок, шала хирелиг амыдыралдыг, «балдыры кошкак» кижилер 8-9 чедир хойнуң ужазын кайын тыварыл ынчаш? Мен бодап көөрүмгө, уругга (келинге) арага кудары анаа-бир «мода» апарган чүве бо. Мооң эгелээшкенин база-ла билдингир — байыргаан, байбаң кижилерниң тыпкан «тывызы» болгу дег. Мону удур-дедир өтүнүшкен, албараан-демберзэн хевирлиг байдалга санаар апаар. Уругга арага кударын чоп-ла бөдүүн байдал-биле чорутпас чүве ийик. Кара кайгамчыктыг чүве-ледир.

Уругга арага кударын кандыг байдалдыг чорудары кижилерниң хууда херээ, хостуг эргези-ле ыйнаан. Ынчалза-даа эмин эрттирип, эрин ажырган ажы бар деп пе?

2. Куда-дой

— Аныяктарны аңгы столче чалааштын, шайлаашкынны эгелээр-дир. Кундагалар көдүртүп, куда-дой орту кирип тур. Кударанчыг ыр-шоор, кудук-чайык куттулуп тур. Аныяктар найыр-дойже сааданар — деп, кудаларның бирээзи кускуннап үнген.

— Орталан, сокса, бо канчал бардың. Ам база куда эгелээр чүве бе? Аныяктар ниити столга олурупкайлар-ла.

— Хоржок, бо үениң байдалы ындыг чүве-дир. Аныяктарны аңгы шайладыры чаңчыл апарган. Оон башка бистиң адывыска дендин багай. «Чорбас» кудаларга санадыр бис. «Балдыры кошкак» багай кудаларның одуруунче киргеннис ол. Адаан кончуг болгай. Амытанны «адааргадыптар-дыр» — деп бир куда алдырар-даа хире эвес болган.

Ам канчаар боор, аныяктарны аңгы столче чалааш, ийги «куданы» база-ла эгелзэн. Арай улуг назылыгларның, аныяктарның-даа столдарының кырында ужа, төштүн саны 2-ден 30 четкен. Арага-дарының, аш-чемниң дээжини чугаалаан-даа херээ чок.

Удатпаанда белек-селектер салышкыны эгелзэн. Оолдун ачазы даштыкы чик автомашинаны салбышаан, арыг 300 муң рубльди база сөннээр. Уругнуң адазы, иези улаштыр хары кылдыр кодан хөй, өшкүнү база бир чик автомашина, 200 ажыг муң акшаны салган. Удур-дедир адааннажылга хевирлиг кудага барык-ла 700-800 муң хире акша-төгери, 2-3 автомашина, олбук-хевис чада салыр орду дег бажын, кодан ажыг мал-маган «орулг» кирген.

Бо дээрге хөөреткен сүт «көвүү» эвес, бистиң Тываның ол-бо девискээрлеринге болгулаан чамдык куда-дойлардан алдынган чижектерин кезик-чамдызыдыр. Куда-дойну канчаар эрттирери кижилерниң боттарының хууда херээ. Ынчалза-даа чамдык черлерге болгулаан куда-дойлар эрин «ажыр дажаан» хемнер ышкыш эртер-дир, кудашкылар бот-боттарының аразында «чижилге» хевирлиг болуп, байыргажып турарлары-ла илден. Кодан чыгыш мал кырып, бичежек хөөлбек дамырак суглар ышкыш арага-дарыны мөндүннедир «делгеп», кустукуже арагалаашкыннар организастап турарындан айыыл-халап, өлүм-чидим, аас-дыл, шош-соода үндүрер, ниитилелдин корум-чурумун хажыдар таварылгалар бо-ла тургулаар.

Ада-ие кижилер огулун, уруун чолдуг-чаагай, эттиг-септиг, өңчү-малдыг кылдыр өгөп-баштап каарын хөлчөк-ла күзээрлер. Кым-даа бөлүз ажы-төлү ааскежитиг, өөрүшкү-маңнайлыг,

ажы-төлдүг, корум-чурумнуг, арыг-силиг, бедик культуралыг чурттаарын күзээр апаар. Устүнде биззенимде ышкыш, байыргаан кижилерниң «баш ашпа» эт-хөрөгилги, «чаг иштинде бүүре-килештир» өгөп-баштап кааны уруг-дары, колдуу орта-ла шуудап чурттаастар. Удатпаанда дыңнаарга, ийи тарай кылаштажы берген болгулаар.

Белен кежик кажан-даа эки түңнелге чедирбес. «Балдырлыг» кижилерниң үлөгөрүн өттүнер дээштиң чамдык бөдүүн амыдыралдыг эш-өөрлер падын-бараар болгаш мырыңай-ла чүгө дүктүг баштары артар хевирлиг чүве бо. Ындыг «идээрлек» кижилерни кажан-даа өттүнгөн ажы-даа чок. Кижиниң амыдыралы аңгы болганда, куда-дойну бөдүүн арга-биле тус-тус эрге-чагырга черлериниң чөпшээрел, сүмелзешкени-биле организастыг байдалга эрттиргени-ле дээр болгу дег.

Огулун, кызын бистиң бурунгуларывыс ожу-паштыг, өңчү-малдыг кылдыр тыва чаңчыл езу-биле бөдүүн арга-хевирлерни ажы-лавышаан өгөп-баштап, куда-доюн эрттирип чораанын кым-даа маргыжып шыдаас. Харын-даа куда-дой эрттирбейн, ийи боду бөөдөй өгө олуржуп алгаштын, оолдуг, кыстыг оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барганнар бистиң аравыста кайы хөй. Хамык ужуру баш ажыр бай-шырак куда-дой эрттиреринде эвес. Канчаар-даа кайы дүптөн бээр алзы хажыттынып болбас кайгамчыктыг чараш, чаагай чаңчылдарымыс частырыг чок сагыр ужуруг бис. Амгы үе-шаг ышкыш, барык-ла кодан чыгыш мал-маган-даа кырып-хыдып турбас. Доскаар-доскаар кустукуже ижер арага-дары чыып алгаштын «дөңгелик сыртандыр» каш хүн улаштыр ужуру-туруп улай бактап турбас. Мал-маганы-даа болза, өй-хемчээлдиг ажыглаар, араганы-даа болза, норма-чижектиг, хүндүткелдиг езуу сагып чооглаар турган. Бурунгуларывыс эддеридир арага ишлес чораанын амыдыралдан чижектер херээлээр.

Амгы бо шагда-үеде кандыг-дыр. Массалыг арагалаашкын улажы бээр. Хөглээшкенин хөлүн эртер. Корум-чурум үрээшкенин, коргунчуг болушкуннар бо-ла болгулаар. Салдынчак, сула чаңнаашкыннар черле эки таварылгага, болушкуннарга чедир-бизи билдингир болгай. Куда-дойга «далай чалгыш» ышкыш ужуру-дүрүм чок арагалаашкыннар бо-ла багай хөлөгеленчек талазынче чүткүткен турар ышкыжыгай. Ынчангаш «сураглыг» кудаларның ээлери, эрттирикчилери, организакчылары өгбелеривистиң өөредиглиг чаңчылдарын хаайларымыска кертип алгаштын, өскертпейн-не көрээлинер.

3. Хөөржүдүлге

Чок апарган эр кижиниң өөнүн ээзи херээжен кижини база-ла хөлзеп, дүвүрел-ле турган. Ынчанмай канчаар, ажыг-шүжүгө туттурган барып-барып херээжен кижиниң сагыш-сеткилинге чүү кирбес дээрли. Ол хөөкүй ынчип тургаштын:

— Хөөрге баргаштын улуска үлээр шайдан чүс ажыг хирени бичин-бичин кылдыр саазыннарга бөрбектей ораап көр. База ол ышкыш чүс ажыг чангыс-чангыс таакпылардан белетке. Оон ыңай элзэн каш хааржак арагадан ап алыр-дыр — деп, дүңмазынга чугаалаан. Назы-хары элзэн дөгүй берген даайы олургаш:

— Хөөрге баргаш, шай-таакпы үлээр деп чүвени чүү кижини тыпкан чүвөл. Шаанда ындыг чүве-даа турбаан. Херекчөк. Ол дээрге артык чарыгдал, шүүдел-дир. Ону соксадынар — деп, даайы удурланган.

— Хөөржүдүлгө шай-таакпы

үлээри чаа ажыдышкын-дыр. Ам черле бугу-ле хөөржүдүлгө бо чаа «дуржулганы» ажыглаар апарган чүве-дир. Ону ынчаар кылбас болзувусса, ыракка ыянчыг, чоокка шоот болганымыс ол — дээш, чээни алдыртпаан.

Мен элээди чораан үелеримде, кажан чок апарган кижини хөөржүдөрдө, хөй баш мал өлүрүп, кызыгаар чок арага аймаан ажыглап, черге баргаштын шай-таакпы үлөп-даа турганын көрбзэн мен. Хөөржүдүлгө 2 баш хире шээр малды өлүрер болгаш, төктүп чыдар аш-чем-даа хереглевес, хөй кижини-даа чыылбас турганын билдир мен. Хөөрге (черге баргаш) таакпы-шай үлээр, арага-дары кудар деп чүве чоокку үелерден бээр тыптып келген хире. Мен бодап көөрүмгө, бо бүгүнү база-ла байыргаак кижини тыпкан болгу дег. Тыва чон өттүнчөгивис аайлыг эвес, өске улус чүнү-ле канчай-дыр, оны ыяап-ла хоолгалай шаап алыр улус-тур бис ийин. Хөөржүдүлгө азы черге баргаштын, мээ-медерелин оскундур арага ижип турган кижини черле көрүп көрбзэн мен.

Кайы-ла-бир аймак чоннарның үлөгөрүн эдерген өөдежок-ла кижилерниң үй-балай башкылаашкынындан шак-ла ындыг артык шүүделдер, чарыгдалдар тыптып турарының чылдагааны-дыр ийин. Оон ыңай оңгар казар улуска эндерик араганы бергештин, чорудуптар-дыр. Олар эзирээштиң орта-даа ажылдаастар. Ындамында ушулап калган чыткылаарлар. Хөй араганың черле илиг дег-даа ажы бо.

Ажыг-шүжүгө алыскан кижилерге чамдык кижилер таакпылажып келген, эккелген араганын кайы хамаанчок куткаш туруп ээрлээр. Амыр-дыш-даа чок болур. Аш-чем, арага-дары «өкпелээр», негээр кижилер база тургулаар. Хөлээзин ажыглаар, кавырыктанырлары база бар. Чок болган кижини кым-даа болза, ниити чурум езугаар сөөлгү орукче үдээрин-не бодаар апаар. Ынчалза-даа кызыгаар чок артык шүүделдерни, чарыгдалдарны кылган ажы чүл, ынчаш? Качыгдалга таварышкан эш-өөрүнүң ажыг-шүжүүн деңге үлежири тыва чоннуң хажыттынмас чаңчыл сагылгалары, чүдүлгө-сүзүглели-дир. Бо бүгүнү тыва кижини бүрүзү шыңгызы-биле сагыр ужуруг.

Мөчзэн кижини сөөлгү дойлу болганда, оон дой-доорамчазын черге эвес, хөөржүдүлгөден (орнукушудулгадан) келгештин кылыр болза, таарымчалыг-дыр дээрзин амыдырал бадыткап турар. Черге база эжен эңмежок аш-чем, арага-дары үлээниң эргек ораам дег ажы бо. Хөөржүдүлгө мындыг хевирлиг ийи дакпыр дойлаашкындан бистиң аравыста качыгдалга таварышкан улус пат-ла туруп, халаажырап турар апарган.

Кижини чок болган черге, хөөржүдүлгө, көңүс-ле хамаарышпас, сыр өске кижилер бо-ла келгештирлер. Ындыгларны «маначылар» дээр ийикпе. Шаанда болза, чок болган кижиге чоок эвес, хамаарышпас кижилер хөөржүдүлгөге ис баспас, аалдың чоогубиле оран-таңдызынче өрү тейлеп эрте бээр турган. Чок болган кижиниң таныш көрүштери, дөргүл-төрелдери, кады кожолары, хамаарышкан албан черлери дузалашпайн канчаар. Эз көрүшкүн черле турар апаар. «Көшкенде дузалажыр, өлгенинге ыглажыр» деп үлөгөр чугаада үндезин барла болгай.

Кысказы-биле чугаалаарга, чок болган кижини сөөлгү орукче үдээрин, ажаарын чер-черлерде эрге-чагырга органныр чурум-чудар болза эки. Ада-өгбелеривистиң төөгүдөн ызыгуур салгап келген ыдыктыг чаңчылдарын сагырып, чоннуң ортузунга кижизидилге ажылдарын күштөлдирерин үе негеп келген.

4. Чеди, дөргөн тос хонуктар

Мөчзэн кижиниң 49 хонуун-хуюун кыпсыры-биле чалап (хооп)

эккелген 60 хар-даа четпзэн херээжен хам хенертен:

— Өске кижини хуюун-хонуун кывыскаан болзумза, 600 чедир акшаны ажылдап алыр ийик мен. Хөй-ле бээр сөөгүм сөөртүп келдим. Силер меңээ чүгө 300 акша бердиңер. Немей төлеңер. Оон башка силерниң ишти-баарыңар хеверттиптер мен. Кедрезе шуптуңарны «чиптер» мен — деп кыжанмышаан, негелде кылган. — Меңээ салган хоюңарны ужазы, сүп берген аш-чемниң база хоомай чүве-дир — деп улаштыр хамиренген.

Ам канчаар, чалчык хамның «чарлыындан» эртер эвес, чоокта чаа чок апарган кижини сөөлгү орукче үдеп, улуг шүүделге (чарыгдалга) таварышкан хөөкүйлер кармактарын кактап, бар-чок акшазын чыып тургаш, демги хамга 600 акшаны төлээр ужурга таварышканнар. Ооң кырынга арага-дары дээр, чүнү бербзэн дээрли.

Мыя бо чижектен алгаш көөрге, сөөлгү үеде бистиң аравыста чамдык қараң көрнүр хам кижилер рынокка сылдап алгаш, чиженеп, чонну «соруп-чип» турар апарган дизе, хөөредиг чок, частырыг болбас. Мээң кырган-ачаларым, өгбелерим Актың, Баян-Колдун, Көшпестин, Алдан-Маадырның, Алаш-Аксының чааран-хамнары Сайын-Хам (Хам-Ашак), Алдын-Херел-Ондар (Хүлөр-Хам), Шүжүн-Ондар (Чойган-Хам), Сүрүн-оол Ооржак (Ак-Хам), херээжен-хамнар Диң Ооржак (Сыр-Хам), Седип-Хам (Дүңгүр-Оорга), Дилгижек-Хам (Кызыл-Дилги), Өктөк-оол Ооржак (Чылганыр-Хам) олар чонга ачы-дузаны чедирип, төрөл чонундан хөй-ле ажык-кончаа-даа албайн чорааннар. Ылаңгыя Актың улуг хамы Сайын-Ондар (Хам-Ашак) мөчзэн кижилерниң 7, 49 хонуктары кывыскаштын, ындыг-мындыг чүве беринер, ону-мону алыр мен деп алыр-чириң-даа бода-вайн чораан. Харын-даа Сайын-Ондар чоннуң боттарының күзели, эки туразы-биле берген мал-маганы, акша-төгерики-даа дижи, чонунга үлөп бээр турган. База улуг хам болур Көк-оол Ооржак (Билес-Хам) чондан эргек ораам дег чүнү-даа албас чораан.

Сөөлзүредир Алдан-Маадырга ызыгуур салган хам Өктөк-оол Самбугаевич Ооржак (Чылганыр-Хам) амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир акы-дуңмаларына улуг дузаны, буянын кандыг-даа өртең-үне чокка чедирип чораанын чон билдир. Бистиң бурун өгбө хамнарымыс кандыг-бир хоошкунга, чалаашкынга чорааштын, хамнап, дуза чедиргени дээштиң чон чүнү-ле бээр болдур ону кандыг-даа өкпелээшкн чокка ап алыр чорааннар. Оларны танып-билдир кижилер белен-не утаптар.

Рынок харылзааларының үези дээштиң-не ындыг чүве ийикпе, бо шагның анык «хамнары» базым санай-ла ажык-олча хараар апарганынга чон таарзынмайн турар. Ол хамның хостуг чаңнаашкыннары чамдык бүзүрээчел кижилерни төөредип турар. Шынында анык хамнар бурунгу өгбө хамнарымыстың чаңчылдарын, сагылгаларын сагыр, олардан өөредиг, дуржулга алыр ужурулгалар.

Кажан чок апарган кижиниң хонуктары кыпсыр тургаш, мөчзэн кижиниң сүнезини-биле чугаалажып, аш-чемниң дээжини отче каап, оларны чемгерип тургаш, бир-ле коргунчуг, үй-балай чүвөлери чугаалап, чулуруп туруп бээрге, кымга эпчок, дидиренчиг болбас деп. Хам кижини дуу оранда барган кижилер-биле «хостуг чугаалажыр», бүгү болушкуннары «өттүр көөр», «хуулгазын» кижини болганда, тыва чоннуң чоргааралы национал, культурулуг чаңчылдарны чандыр баспайн сагыр ужуруг.

Өскүс-оол УРТУКАЙ.
Сүт-Хөл кожуун.

Культура амыдыралы

АЧЫ-БУЯН МАРАФОНУН ЭРТТИРГЕН

Эрткен пятницада Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажынының тургустунганындан бээр 45 чылынга тураскааткан ачы-буян марафонун коллектив кежигүннери организастан эрттирген.

Байырлыг хөгжүм чаңгыла-нып, байырлал эгелзэн соонда, башкарлыкчы Алефтина Халбаажык сесту Культура бажынының директору Екатерина Удувас-ооловна Хертекке берген. 45 чылдың дургузунда Культура бажынының эрткен оруун директор допчузу-биле демдеглээн. Ооң төөгүзүнде маана бүгү Тывада атсураа билдингир уран чүүл ажилдакчылары ажилдап чораанын онзалап айыткан; ол дээрже композитор Солаан Базыр-оол, культураның хоочуннары Галина Петровна Бессмертных, Светлана Константиновна Швырева, Олал Агбаан-Шыраповна Шулуу,

Александр Мөргүтевич Салчак, композиторлар Кара-Кат Ооржак, Владимир Серен болгаш өскелер-даа. Бөгүн база ында төлептиг аныктар ажилдап турар. 1995 чылдан бээр директорлап Е.У.Хертек ажилдап турар. «Ырлажылы» ансамблиниң ат-сураа билдингир апарган.

Байырлыг кежээге Каа-Хем суму чагыргазының баштыгы Леонид Санаевич Артаев чүве чугаалааш, Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажынының хөгжүмчүзү Омак Тараачыга, «Ырлажылы» ансамблдин уран чүүл удуртучузу Алена Иомужалка хүндүлүг бижиктерни тывыскаш, коллек-

тивке компьютерни белекке берген.

Ол кежээ коллегаларынга байыр чедирип келген Туран хоорайда Марк Оюн аттыг Культураның болгаш дыштанылганын төвүнүң ажилдакчылары, Чадаана хоорайда Монгуш Мерген-Херел аттыг Культура бажынының ажилдакчылары болгаш Шамбалыгдан, Кур-Чер суурдан, Сукпактан аалчылар кээп байыр чедирип, суй белектерин сунган.

Байыр чедиришкннеринин аразында Солаан Базыр-оол аттыг Культура төвүнүң ажилдакчыларының солун концертин аалчыларга бараалгаткан. Фойеде төөгүлүг чуруктарны стендиде аскан, телевизорда тырттырып каан юбилейлиг кежээлерни чыылганнар сонургап көргөн. С.БАЛЧЫР.

ТЫВА КҮРҮНЕНИНҮНҮНДЕЗИЛЕКЧИЗИНГЕ ТУРАСКААТКАН

Тываның национал оркестри Кызылдың Чогаадылга бажынынга Тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадырдыга тураскааткан концертти апрель 21-де көргүскен.

Концерттиң бирги көргүзүүнде композитор С.Бадырааның «Буян-Бадырды» деп хөгжүмнүг шинизиниң бирги кезээ «Ойтулаашты» Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва хөгжүм херекселдериниң салбырының оркестри, улустуң ыры салбырының сургуулдары күүсеткен. Ону училищениң башкылары Сайлакмаа Ондар, Айлаңмаа Каң-оол, Татьяна Евтушенко-Намай тургускан. Хөгжүмнүг шинизиниң бирги кезээне училищениң сургуулдары Аким Монгуш (Буян-Бадырдының), Буян Сержи (Шыраптың), Тана Тулуш (Аганактың), Снежана Саая (Дырттынының), Дандар Сарыглар (Кайгал-Хамның) кол рольдарны ойнааш, ойтулааш кожумактарын чогулчалыг күүсеткенер.

Концерттиң ийги кезээнде Тываның Улустуң артизи Х.Ширин-оолдун «Хостуг Тыва» деп шинизинден үзүндүнү тыва национал оркестрнин артистери көргүскен. Олар ши артистери эвеса-да болза, бүзүрениг кылдыр чедишкнниг ойнааннар. Хүн ноян Монгуш Буян-Бадырдының ролун Тыва Республиканың алдарлыг артизи Андрей Монгуш, Имажап Монгуштуң ролун улустуң хөөмейжизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Мөңгүн-оол Ондар эки күүсеткен. Шииден үзүндү Урянхай крайга бот-догуннан Тыва Арат Республика тургустунганы-биле

доостур. Ооң соонда байыр-наадым болуп турар кылдыр концертти тургускан режиссер Орлан Дамба-Хуурак чогаадыкчы езу-биле ажилдаан. Ынчангаш Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери «Челер-оюм», «Бедиктер теп чүткүүлүңер», «Сүт-ле-Хөлүм мөгелери», «Тооруктуг долгай Таңдым» деп ырларны аялга-ларын онза чараш күүсеткени, артист Чодураа Туматтың В.Көоолдун «Байлак чуртум» деп ырызын ырлаанын көрүкчүлөр мага-дап дыңнаан.

Концертти тургускан режиссер Орлан Дамба-Хуурак тыва күрүнениң үндезилекчизи Монгуш Буян-Бадырдының допчу намдарын, ооң тыва күрүнени тургузар дээш билдиги, шудургу ажилдап турганын көрүкчүлөргө чугаалап берген. Ынчангаш чыылганнар Буян-Бадырдының дугайында эвээш эвес чүүлдерни дыннап, көрүп билип алганнар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол сценага үнүп келгеш, Тываның сурагылы огул Монгуш Буян-Бадырдыга тураскааткан утка-шынары ханы, солун программалыг концертти көргүскени дээш тыва национал оркестрнин артистеринге, Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдарына өөрүп четтиргенин илереткеш, олар концертти-биле чоңуң хей-адын көдүргенин демдег-

лээш, моон сонгаар чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга чедишкннерни күззэн. Буян-Бадырды тыва күрүнени тургузуп, чараш чуртувусту камгалап арттыраарыга кончуг рольду ойнаанын, тос кожуунуң араттарын эп-найыр-ралдыг ажилдап-чурттаарыңче ол кыйгырган Дарга айыткаш, бо чаагай чаңылды амгы салгалдың кижилери уламчылаарын, хөгжүдерин чугула айтырыг деп санаан. Буян-Бадырдының тураскаалын тургузарыңга, ооң салым-чолунга хамаарышкан айтырылгарга ол доктаагаш, оларны шиттирлээр хемчеглерни алырын чугаалаан.

Композитор С.Бадыраа сөс алгаш, чогаатканы хөгжүмнүг шииден үзүндүнү уран чүүл училищезиниң сургуулдары чедишкнниг ойнаанынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Тыва күрүнениң үндезилеп тургускан Монгуш Буян-Бадырдыга тураскааткан ханы уткалыг солун концертти Тыва национал оркестр (директору Борис Хертек) уран чүүл училищезиниң сургуулдары-биле кады көргүскенин чүве чугаалааннар эки эгелээшкн деп демдеглээш.

Концертти тургускан режиссер Орлан Дамба-Хуурак уран чүүл училищезиниң сургуулдары, тыва национал оркестрнин артистери бо концертке чедишкнниг ойнаанын чугаазыңга айыткан. Ылангыя хөгжүмчүлөр ши артистеринден дудак чок ойнаанын мактаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БАЗА КАТАП ЧЕМПИОННААН

Болгарияның Варна хоорайга апрель 14-16 хүннеринде херээженнер ортузунга хостуг хүреш чемпионнады болуп эрткен.

Аңаа Европаның барык шупту чурттарындан спортчулар киришкен. Бистиң Тывадан ат-сурагыл чаңгыс чер-чурттувус Лариса Ооржак Россияның адын камгалап киришкен. 48 килограммга 12 спортчу күжүн шенешкен. Лариса беш салыгының бежелдирзин арыг тиилеп алыр аргалыг болуп, база катап Европа чемпиону болган.

«АЛДАРНЫҢ МИНУТАЗЫ»

Эрткен субботада төп телевидениениң бирги каналында эртип турар «Алдарның минутазы» мөөрейниң уламчызын бүгү чурт сонургап көргөн.

Бо удаада тиилзэн салымчааның кижилер финалче кирер эргени алыр турган. Бистиң Тывадан Кызыл-Арыг школазында аныяк башкы өг-бүле Монгуштар база оюнун бараалгадыр сураан дыңнааш-ла, оларның көстүп кээрин четтикпейн манап ордувус. Монгуштарның өг-бүлө финалче эртпейн барганы дыка-ла харааданчыг болду. Шыңгыы жюри кежигүннери Александр Масляков

Шокар медээлер

биле Татьяна Толстая оларга бо удаада ат-сурагылы ыраажы Николай Басков катчып, ажилдаан. Олар Монгуштарның оюнун төндөр безин көрбейн, коңганы эт-сипкен, чүге дизе оларны кайгадыптар хире чаа чүүл чок болган. Ол хире эрттирип каарга, хөөмей, сыгыттың бүгү хевирлерин бараалгаткан турган болза, финалче кире бээр арга турган. Монгуштар ол арганы ажыглааны хомуданчыг-дыр.

АК-ЭРИКЧИЛЕР ТИИЛЭЭН

Республика школаларының часкы каникулдарының үезинде Тываның күрүне филармониязының концерт залыга өөреникчилерниң «Тиилелге салют!» деп уран чүүл фестивалы болуп эрткен. Ийи хүн – март 30-31-де уламчылаан чидиг демиселдин түннелинде тиилчилер илерзэн. 1-ги кнрни Тес-Хем кожуунун Ак-Эрик суурнуң Кызыл-Чыраа ортумак школазының коллективиз элзэн. Ийиги кнрде — Кызылдың 9 дугаар школа-гимназиясы, а үшкү кнрни Бажын-Алаак ортумак школазы биле Ак-Довурактың профтехучилищезиниң коллективтери үлешкен.

С.ДАЧЫН-ХӨӨ.

Кем-херек үүлгедии, ооң ялазы

ЭКИ ЭГЕЛЭЭШКИНИ ДЕТКИИР

Тес-Хем кожуунун Чыргалаңды ортумак школазының эге класстар башкызы Алдын-кыс Минчей уруглары чаңгыс чыл эвес өөретсе-даа, боду частырыг кылгаш, судка харыылаар ужурга таварышкан.

Бичи чажындан инвалид болган уругну башкы бажынынга барып тургаш, дөрткү класстың программасы-биле өөредир кылдыр томуйлаткан. Уругнун чурттап турар чери ырак болганындан аңаа кылаштап чедери берге болурга башкы кичээлдер эрттирген кылдыр кыдырааштарны боду долдургаш, ооң адаанга инвалид уругнун угбазы ат салган кылдыр бижип ап турган. Шак мөңдүг бузурукчу, меге арга-биле башкы 2005 болгаш 2006 чылдарда «эрттирген кичээлдер» дээш 8215 рубльди шингээди алган. Судка Алдын-кыс Курбаевна бузурукчу кем-херекти үүлгеткени азы мегелеп тургаш, өске кижиниң эт-хөреңгизин оорлааны дээш РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 159 чүүлүнүн 1 кезээ-биле буруудаттырган. Тес-Хемниң район сууду эге класстар башкызын кем-херек үүлгедиишкнниге буруулуг деп санааш, он муң рубльдин торгаалын төлээр кылдыр

шииткен. Оон аңгыда башкы хоойлу езугаар эвес алганы 8215 рубльди кожуун чагыргазының өөредилге килдизинге эгидер.

Суд кеземче херээжиниң материалдары-биле танышкаш, Чыргалаңды ортумак школазының удуртулгазы узаткан бөлүктүн башкыларының ажилын хынавайн келген деп түннелди үндүргөн. Суд сайгарылгазының үезинде кожуунун өөредилге килдизи ырак малчын коданда чурттап турар инвалид уругну барып өөредир-биле башкыга транспорт болгаш кыварчаар материалдар-биле хандырбаанын айыткан. Ортумак школын директору, Тес-Хем кожуунун өөредилге килдизиниң удуртулгазы судка тодараан четпестерни эдер шиттирпни суд үндүргөн.

Мерген ОНДАР, Тес-Хем кожуунун прокурору, күрүне буруудадыкчызы.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң ынак ававыс Таисья Болустайовна КУУЛАРНЫ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимче көргүскен РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттары С.И. Неверова, Ч.Ч.Д. Ондарга, Федерация Чөвүлелиниң сенаторлары Л.Б. Нарусовага, С.В. Пугачевка, ТР-ниң Чазанга, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарына, яамыларга болгаш ведомстволарга, Ш.Д. Ооржактың өг-бүлезинге, Кызыл, Улуг-Хем кожууннарны база Кызыл хоорайның улус өөредилге килдистеринге, эш-өөрүвүске, төрелдеривиске четтиргенивисти илереттис.

Өөнүң ээзи болгаш уруглары.

Мээң ынаыштыг чөленгичим чораан, ажы-төлүмнүң ынак ачазы, хей санныг уйнуктарымның хайыралдыг кырган ачазы Комбу-Күрү Донгакович АРАКЧАА үр эвес аарааш 61 харлаар тургаш чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Ол 28 чыл иштинде иштики херектер шугумунга үзүктел чок ажилдап чораан. Үре-түннелдиг күш-ажылы дээш хей санныг шаңналдарга төлептиг болуп, РФ-тиң «Милицияның тергини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, курлавырда милицияның майору.

Ачавысты сөөлгү оруунче үдээринге бистиң өг-бүлөвиске моральдыг деткимчени болгаш материалдыг ачы-дузазын көргүзүп, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен Иштики херектер яамызының Пенсия

эргелелинге, хоорайның КАИ ажилдакчыларынга, ТР-ниң Федералдыг казначействозунга, Республиканың К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказындан келген коллегаларымга, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Кызыл хоорайдан келген кудаларымга, Би-Хем, Хову-Аксы, Чыраа-Бажы, Суг-Бажындан келген төрелдеривиске, оларның өг-бүлезинге, ажы-төлүңге, республиканың бүгү кожууннарындан келген ачавыстың таныыр-билер эш-өөрүвүске, кожоларывыска, биске таварышкан аар кажыыдалывысты үлежиң, ачавысты хүндүлөп, сөөлгү орукче үдежиң келгени дээш четтиргенивисти илередиң, мөгейдивис.

Өөнүң ишти, ажы-төлү.

Эргим ававыс, энерелдиг кырган-ававыс Конгар Балдаювна КУУЛАРНЫ сөөлгү орукче үдежиң, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен эргим чоңувуска четтиргенивисти илередиң тур бис. Ол берге минуталарда бүгү талазы-биле улуг дузаны көргүскен ТКУ-нуң тыва дыл кафедрасының башкыларынга болгаш чоок эдержиң чоруур эштеримге, чаңгысклассчыларымга, чаңгыскурсчуларымга, Баян-Тала, Шеми, Чадаана, Эрзинниң Булуң-Бажы, Шамбалыг, Хову-Аксы, Ээрбек, Кара-Хаак болгаш Кызылда чоок төрөл-дөргүлүвүске, университеттин өске-даа башкыларынга, күрүне филармониязының коллективинге, студентилеримге болгаш ТКУ-нуң өске-даа факультеттериниң башкыларынга четтиргенивисти илередиң тур бис.

Конгар Балдаювнаның ажы-төлүнүн мурнундан уруу Клара Бүрбүлдеевна ДОРЖУ.

УАЗ-452

автомашинаның салонун (байдалы эки) садып тур мен.

Тел.: 9-94-40

(18 шак соонда), 8-913-348-1472.

2007 чылдың апрель 21-де үнген № 49 «Шын» солунда «Гаруда» ААН-ниң акционерлериниң ээлчеглиг ниити хуралын эрттирер дугайында дыңнадыгга немелде» деп чарлалда чагыкчының буруузу-биле үнген «ээлчег чок» деп сесту «ээлчеглиг» кылдыр номчуур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О. КУУЛАР.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун ораакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9126. Чагыг 50.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзөн.

Херечиледик дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияң туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.